

Rhagair y Golygydd Gwadd

Iwan Wyn Rees

Ysgol y Gymraeg, Prifysgol Caerdydd

Ysgogiad cychwynnol y rhifyn arbennig hwn o *Gwerddon* – ‘Deongliadau newydd o’r Wladfa Gymreig’ – oedd cynhadledd amlddisgyblaethol, dairieithog ar yr un testun a drefnwyd genyf ac a gynhaliwyd ym Medi 2021 ar gyfer Canolfan Uwchefrydiau Cymry America Prifysgol Caerdydd. Mae cyfran sylweddol o’r papurau a draddodwyd yn y digwyddiad hwnnw gan 16 academydd o ddwy ochr yr Iwerydd ar gael bellach ar ffurf recordiadau clyweledol ar [sianel YouTube](#) y brifysgol.

Ond nid dyna unig ffrwyth y gynhadledd chwaith, oherwydd flwyddyn yn ddiweddarach ym Medi 2022, yn sgil y consensws a gafwyd yn 2021 fod dirfawr angen fforwm amlddisgyblaethol rhyngwladol ar gyfer tynnu ynghyd academyddion sy’n ymddiddori mewn amryfal agweddau ar y Wladfa, cynhaliwyd digwyddiad cyntaf Rhwydwaith Astudiaethau Cyfoes ar Batagonia Gymreig (y mae ei gynnyrch hefyd ar gael ar [safle YouTube](#)) o dan arweiniad Geraldine Lublin. Ymysg y cyfraniadau, cafwyd cyflwyniad athronyddol gwerthfawr gan Huw L. Williams ar ystyriaethau moesegol sy’n codi yng nghyd-destun y Wladfa, a chan fod y pwnc hwnnw yn amlwg yn gydnaws â thema ganolog y rhifyn hwn, nid oedd dim amdani ond gwahodd Huw yntau i rannu ei ddehongliad o’r Wladfa yma. Wrth lawenhau iddo dderbyn y gwahoddiad felly, gan roi cyfanswm o bum dehongliad newydd i’r rhifyn hwn, rhaid imi hefyd gydnabod fy nyled i Geraldine fel yr un a’i hysgogodd yn y lle cyntaf i roi ei syniadau athronyddol ar waith.

Wedi ymdrechion y cynadleddau, teg gofyn pam y mae sefydlu rhwydwaith rhyngwladol o academyddion ar gyfer rhannu deongliadau newydd o’r Wladfa Gymreig yn bwysig, a pham fy mod i’n argyhoeddedig fod y testun hwn yn deilwng o rifyn arbennig o *Gwerddon*? Clamp o gwestiwn yn wir, ond gellir ei ateb yn gryno â dihareb (sydd hefyd, fel mae’n digwydd, yn arwyddair gwiw gan Brifysgol Aberystwyth, fy *alma mater* innau): ‘nid byd, byd heb wybodaeth’. Rhagfarnau – neu ramanteiddio cibddall – ar sail anwybodaeth yw’r opsiwn arall ac ni ddylem byth fodloni ar hynny.

Oeddwn, roeddwn innau (fel sawl un arall, rwy’n siŵr) yn bryderus ac yn rhwystredig pan dynnwyd fy sylw at stormydd o ddadleuon ac ymosodiadau tanllyd (os nad eithafol) yn ymwneud â’r Wladfa ar y cyfryngau cymdeithasol yn ôl yn 2020. Yn ffodus, gan y rhoddir sylw manwl yn un o’r erthyglau sy’n dilyn i gyfyngiadau Twitter – neu X bellach – o safbwynt annog trafodaethau aeddfed ar faterion cymhleth fel y Wladfa, nid oes rhaid ymhelaethu yma. Digon yw nodi mai un peth a’m blinai yn ystod y ‘stormydd’ rhithwir hyn oedd diffyg parodrwydd y *Twitterati* Cymreig yn gyffredinol i gydnabod cymhlethdod ‘eithriadol’ sefyllfa’r Wladfa, heb sôn am brinder cyfeiriadaeth at astudiaethau academiaidd yn y maes, neu hyd yn oed yr amgyffrediad lleiaf o arwyddocâd y Wladfa yn y traddodiad deallusol

Cymreig. Tybed faint o ymgyrchwyr YesCymru sydd wedi ystyried barn yr arch-genedlaetholwr Cymreig Saunders Lewis ar y Wladfa, er enghraifft, gan gynnwys clo dadleuol ei adolygiad o *Cymry Patagonia* (1944) R. Bryn Williams yn *Ysgrifau Dydd Mercher* (1945)? Deuthum yn boenus o ymwybodol hefyd mai prin iawn yw dadansoddiadau academiaidd diweddar o'r diaspora Cymreig ym Mhatagonia a anelir yn benodol at ddarllenwyr Cymraeg, ffaith dra eironig o ystyried pwyslais cynnar y Wladfa ar ymreolaeth Gymreig a'r arloesi ieithyddol chwyldroadol a esgorwyd gan hynny.

Fel e-gyfnodolyn agored ei fynediad i ddarllenwyr Cymraeg o bob math, *Gwerddon* oedd y plattform amlwg i fynd i'r afael â'r bylchau hyn felly. Nid rhifyn arbennig cwbl arferol mo hwn er hynny: er bod tri o'r awduron yn dwyn y cyfenw Williams, mwy arwyddocaol o'r hanner yw'r ffaith fod y Cymry a gyfrannodd (o ran eu hunaniaeth sifig o leiaf) yn y lleiafrif, diolch i'r tri ysgolhaig Archentaidd (o dras Gymreig) a fu mor barod i rannu ffrwyth eu hymchwil â chynulleidfa newydd. O'r diwedd, bydd gan ddarllenwyr Cymraeg sy'n ymddiddori yn y Wladfa gyfle i glywed amrywiaeth o leisiau cyfoes o'r ddwy ochr i'r Iwerydd, a'r rheini'n rhai nad ydynt wedi eu cyfyngu gan ddealltwriaeth angloffon o'r byd.

Cysylltiedig â'r ddemograffeg drawsgenedlaethol hon wedyn yw ymgais y rhifyn hwn i dorri tir newydd yn ieithyddol yn hanes *Gwerddon* drwy gynnwys cyfieithiadau o ddwy erthygl (o'r Sbaeneg i'r Gymraeg yn uniongyrchol, noder). Yn y cyswllt hwnnw, nid dibwys ar unrhyw gyfrif oedd y dewis gyfieithydd, sef Walter Ariel Brooks, un y mae fy nyled yn enfawr iddo. Ac yntau hefyd yn hanu o Dalaith Chubut (er ei fod wedi hen fwrw gwreiddiau yng Nghymru bellach), ac yn academydd ei hun sy'n arbenigo ar y wasg Gymraeg a Chymreig yn y Wladfa, nid gormodiaith fyddai honni bod pedwar llais Patagonaidd clir yn greiddiol i'r rhifyn hwn.

Mantais fawr cael Archentwr amlieithog yn gyfieithydd oedd bod hyn eto'n fodd o osgoi tueddiadau y gellid eu hystyried yn Gambro-ganolog, os nad yn neo-drefedigaethol hyd yn oed. Er enghraifft, yn erthygl Fernando Williams, defnyddiwyd 'trofa (afon)' yn gyson, yn hytrach na'r 'ystum' sy'n fwy cyfarwydd i'r sawl a astudiodd Ddaearyddiaeth drwy gyfrwng y Gymraeg yng Nghymru, gan mai dyna'r term sydd wedi hen ennill ei blwyf yn y Wladfa ac sy'n amlwg iawn yn nhoponymeg Gymraeg Dyffryn Camwy. Yn yr un modd, yn achos cyfraniad Guillermo Williams, penderfynwyd trosi *gobernador* y Sbaeneg i 'Rhaglaw (Talaith Chubut)', gan ymwrthod â'r 'Llywodraethwr' mwy cyfarwydd a llythrennol oherwydd mai'r ffurf gyntaf sy'n codi'n arferol yn archif Gymraeg y Wladfa ac sydd i'w chlywed gan rai siaradwyr traddodiadol hyd heddiw. Cymerwyd cryn ofal hefyd wrth gyfieithu *colonia* gan ystyried cynodiadau tra gwahanol 'gwladychfa', 'gwladfa' a 'trefedigaeth' yn y Gymraeg (gweler ymdriniaeth fanylach â'r cymhlethdod hwn gan Geraldine Lublin (2009) yn ['Y Wladfa: Gwladychu heb drefedigaethu?'](#), *Gwerddon* (4)), a chan gofio hefyd fod trosi (*agricultural*) *settlement* y Saesneg i *colonia* yn arfer gyffredin yn yr Ariannin. Gellid amlhau ystyriaethau tebyg, ond mynd rhagddi i amlinellu cynnwys yr erthyglau sydd raid.

Erthygl o natur ddaearyddol-hanesyddol a gawn yn gyntaf gan Fernando Williams, wrth iddo ganolbwyntio ar ystyron newidiol y seilwaith dyfrhau yn Nyffryn Camwy a sefydlwyd gan yr ymfudwyr cyntaf o Gymru. Gyda'r cwmni dyfrhau yn sefydliad a ganiataodd i'r

Cymry aros yn y rhanbarth hwn o Batagonia, yn ogystal ag yn elfen allweddol ar gyfer echangu'r Gymraeg i beuoedd newydd, rhoddir sylw teilwng yma i'r gwrthdaro a welwyd rhwng y gwladfawyr Cymreig a gwladwriaeth yr Ariannin yn sgil y penderfyniad i wladoli'r weinyddiaeth ddyfrhau ym 1943. Mewn gwirionedd, gellir ystyried yr astudiaeth drwydd hon yn olynnydd i gyfrol arloesol Glyn Williams, *The Welsh in Patagonia: The State and the Ethnic Community* (1991), fel sy'n wir hefyd am yr ail erthygl.

Ymdriniaeth wahanol ei gogwydd a geir gan yr hanesydd Guillermo Williams er hynny, lle y dadansoddir gwahanol ddeongliadau a gafwyd o hanes y Wladfa o fewn naratifau swyddogol o orffennol Chubut mewn gwahanol gyfnodau hanesyddol. I ddarllenwyr Cymraeg di-Sbaeneg sy'n ymddiddori yn hanesyddiaeth y Wladfa, bydd tystiolaeth yr amrywiol ffynonellau Sbaeneg mewn cyfieithiad heb os yn werthfawr ar gyfer gwerthfawrogi safbwyntiau Archentaidd 'allanol' ar Gymry Patagonia a'u disgynyddion. Gan mai darlun o berthynas gymhleth a newidiol a geir eto rhwng y gymuned Gymreig ac actorion eraill yn y gymuned Archentaidd ehangach, cwestiwn anodd a gyfyd yng ngoleuni'r erthygl hon yw i ba raddau y gallai'r grŵp diwylliannol Cymreig heddiw (pe dymunai) wrthwynebu naratifau amdanynt gan actorion grymus megis Llywodraeth Chubut ei hun? Yn sicr, mae sail gadarn yma i ymchwil pellach yn y maes hwn, nid yn unig oherwydd cefnogaeth hanesyddol rhai aelodau blaenllaw o'r gymuned Gymreig i statws hegemoniaidd y Wladfa fel man cychwyn hanesyddiaeth 'swyddogol' Chubut (yn enwedig ers 1958 pan roddwyd statws taleithiol i'r hen 'diriogaeth genedlaethol' o'r un enw), ond hefyd o ystyried dadansoddiad amserol yr erthygl hon o'r modd y portreadwyd hanes y gwladfawyr Cymreig ar adeg canmlwyddiant a hanner y Wladfa yn 2015, a'r tensiynau mwy diweddar a ddilynodd yr achlysur hwnnw.

Yr athronydd gwleidyddol Huw L. Williams yw awdur y drydedd erthygl ac fel yr awgrymwyd eisoes, hon yw'r ymdriniaeth estynedig gyntaf â'r Wladfa o safbwynt athroniaeth foesol, neu Foeseg. Ond nid athroniaeth sych er ei mwyn ei hun a geir yma o bell ffordd, eithr ymateb amserol a deallus i'r tueddiad diweddar i gollfarnu'r gwladfawyr Cymreig a'u disgynyddion ar sail foesol. Mae'n werth crybwyll yn y cyswllt hwn farn awdur Archentaidd y bedwaredd erthygl fod newid cyffredinol i'w weld mewn dyfarniadau Cambro-ganolog o'r Wladfa, o 'fethiant gwleidyddol' yn y gorffennol i 'fethiant moesol' yn yr unfed ganrif ar hugain. Ond byrdwn y drydedd erthygl yw bod angen cryn ofal cyn dod i unrhyw ddedfryd ar foesoldeb Cymry Patagonia, ac wrth gymhwyso fframwaith moesegol penodol i hanes y Wladfa awgrymir yn hytrach mai ein gweithredoedd *heddiw* a ddylai fod yn flaenoriaeth.

Gan hynny, gobeithio y bydd casgliad cytbwys yr erthygl hon yn annog rhai Cymry i ddwysystyried rhai o'u gweithredoedd ('anfoesol'?) diweddar ac i roi heibio eu tuedd i gollfarnu a difrïo aelodau o gymuned Gymreig Chubut heddiw, a hynny ar sail eu dyfarniad o anfoesoldeb ymfudwyr o Oes Fictoria sy'n gymaint rhan o hanes Cymru ag ydynt o dreftadaeth eu disgynyddion yn yr Ariannin. Rhaid gofyn hefyd yn y cyswllt hwn i ba raddau y mae ymosod ar grŵp amlethnig, lleiafrifol y mae iaith dreftadol nifer ohonynt yn parhau'n fregus yng ngweriniaeth fawr Sbaeneg eu mebyd yn gyson â mwynhau diwyllianau eraill y mae eu cyswllt ag imperialaeth Ewropeaidd yn llawer amlycach?

Patagoniad arall (fel awduron y ddwy erthygl gyntaf) yw Sara Borda Green, ond yn

wahanol i eiddo'r awduron Archentaidd eraill, portreadau o'r Wladfa *yng Nghymru* sydd dan y chwyddwydr yn y bedwaredd erthygl sy'n gorwedd ym maes astudiaethau ffilm a theledu. Drwy ganolbwyntio'n bennaf ar y rhaglen ddogfen *Separado!* (2010) gan Gruff Rhys a Dylan Goch, un o ergydion y dadansoddiad meddylgar, llawn gwreiddioldeb hwn yw bod y rhaglen ddogfen hon yn arddangos tueddiadau (os nad ystrydebau) sy'n rhan o batrwm ehangach ac a welir mewn portreadau Cymreig eraill o'r Wladfa, sef bod 'defnydd' y rhain o Batagonia yn ymwneud yn fwy â phryderon gwleidyddol y Cymry eu hunain nag ag unrhyw ddiddordeb gwirioneddol ym mywydau Archentwyr Cymreig heddiw. Mae'n bur debyg felly y bydd yr erthygl hon yn peri anesmwythyd i sawl un ohonom ni yng Nghymru sy'n grediniol ein bod wastad yn wrthdrefedigaethol ein bydolwg am ei bod yn y bôn yn ein gorfodi i ofyn un cwestiwn bach i ni'n hunain: i ba raddau y bu – neu y mae – rhyw ddirmyg neo-drefedigaethol yn rhan o'n hymagwedd ninnau at y Wladfa 'Fictoraidd' honno y mae a wnelo fwy â'n dychymyg rhamantus ni nag unrhyw realiti ar lawr gwlad yn Nhalaith Chubut fodern? Oes, mae angen 'deryn glân i ganu!

Yn olaf, caiff natur y cysylltiadau trawsgenedlaethol rhwng Chubut a Chymru (neu Brydain) sylw eto mewn erthygl gennyf innau, ond yn yr achos hwn, dadansoddiad tafodieithogol a geir sy'n dangos sut y mae'r amrywio geirfaol sydd ar waith yng Nghymraeg y Wladfa wedi ei gyflyru i raddau helaeth gan yr amrywiaeth o gefndiroedd ieithyddol a welir bellach ymhlith siaradwyr Cymraeg Chubut. Mewn gwirionedd, hon yw'r astudiaeth gyntaf i ddadlennu effeithiau ieithyddol 'Cynllun yr Iaith Gymraeg' y Cyngor Prydeinig ar eirfa dysgwyr Cymraeg y dalaith. Ar sail rhai o'i chanlyniadau empiraidd felly, ystyrir a oes perygl i rai ideolegau ieithyddol arwain at ledaenu 'safonau' neu 'normau' o Gymru heddiw, gan danseilio hyder siaradwyr traddodiadol Cymraeg y Wladfa. Gan hynny, cynigir model addysgol amgen 'dad-drefedigaethu ieithoedd safonol' a ddefnyddiwyd mewn cyd-destunau ôl-drefedigaethol eraill, gan ymdrin â manteision posib hyn i gymuned Gymreig Chubut heddiw.

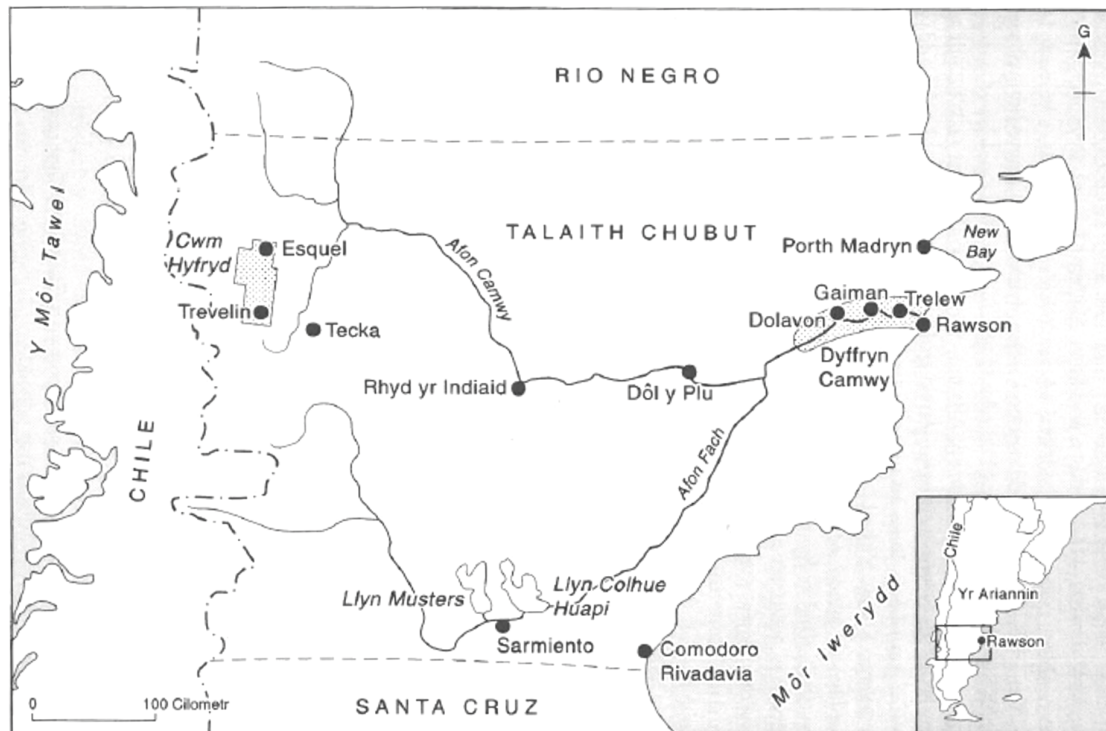
I gloi, rhaid pwysleisio bod y cyhoeddiad hwn yn amserol, nid lleiaf oherwydd y galw cynyddol bellach i ddad-drefedigaethu cwricwla addysgol, ond hefyd yn sgil dyfodiad y '[Cwricwlwm i Gymru](#)' newydd lle y mae creu 'dinasyddion egwyddorol, gwybodus' â'r gallu i greu cysylltiadau rhwng 'eu diwylliant, eu cymuned, eu cymdeithas a'r byd' yn un o'i bedwar diben creiddiol. Mawr obeithiaf felly y bydd y cymhlethdodau amrywiol a gyflwynir yn y rhifyn hwn o *Gwerddon* yn argyhoeddi addysgwyr, amgueddfeydd, darlledwyr ac eraill yng Nghymru o bwysigrwydd astudiaethau ar y Wladfa o safbwynt eu potensial i ddangos gwedd unigryw Gymreig ar wladychu. Gall y rhifyn fod yn gyfeirbwynt hefyd ar gyfer cymell darllenwyr Cymraeg (gan gynnwys cenedlaetholwyr Cymreig) i ystyried y berthynas gymhleth rhwng dyheadau'r gwladfawyr cynnar am ymreolaeth Gymreig a phrosesau trefedigaethol ehangach gwladwriaeth yr Ariannin.

Ymhellach, gobaith arall gennyf yw y bydd y rhifyn penodol hwn yn fodd o gynyddu ymwybyddiaeth o beryglon neo-drefedigaethol *o du Cymru*, e.e. yng nghyswllt y berthynas sy'n parhau rhwng athrawon o Gymru a disgyblion ysgolion dwyieithog Chubut. Os llwydda amrywiol leisiau'r rhifyn hwn i ddarbwylllo trwch darllenwyr y Gymraeg fod cymhlethdod

sefyllfa'r Wladfa yn gofyn am ofal mawr a phwyll, heb anghofio am barch at aelodau o ddi-
aspora Cymreig amlethnig yr Ariannin sy'n dal i ymfalchïo yn y cysylltiad rhwng y Wladfa
a'r 'Hen Wlad', bydd wedi gwireddu ei amcan pwysicaf.

Hoffwn ddiolch o galon i dîm *Gwerddon*, gan gynnwys Anwen Jones fel golygydd
cyffredinol, am yr holl gefnogaeth wrth gyhoeddi'r rhifyn arbennig hwn, ac i Huw Meirion
Edwards – cyn-ddarlithydd arnaf fel mae'n digwydd a'm cyflwynodd (yn berthnasol ddigon)
i lenyddiaeth Gymraeg y bedwaredd ganrif ar bymtheg – a Ffion Emyr am eu gwaith golygu
trwyadl. Rwy'n ddyledus hefyd i bob un o arfarnwyr anhysbys yr erthyglau am eu gwaith
a'u sylwadau cefnogol. Yn olaf, dymunaf ddiolch i Gronfa Gydweithredol Bremen-Caerdydd
fy mhrifysgol am ariannu costau cyfieithu'r ddwy erthygl gyntaf, yn ychwanegol at y cyllid
a gafwyd ar gyfer trefnu'r gynhadledd a ysbrydolodd y rhifyn hwn.

Lleoliad Talaith Chubut, ynghyd â deongliadau o'r term 'Y Wladfa'

Prif leoliadau Talaith Chubut, gan gynnwys mannau a ystyrir yn rhan o'r Wladfa Gymreig, a lleoliad y dalaith o fewn yr Ariannin (ffynhonnell: R. O. Jones 1998: t. 289)

Perthyn i Dalaith Chubut yn ne'r Ariannin (gweler y map yn y gornel dde isaf) y mae'r 'Wladfa (Gymreig)' heddiw (ers 1955). Nid yw'n arferol cysylltu'r Wladfa â'r dalaith i gyd er hynny, ond yn hytrach â thair ardal benodol, sef Dyffryn Camwy, sydd yn nwyrain y rhanbarth yn ymestyn o Rawson i diroedd y tu hwnt i Ddolavon; porthladd Porth Madryn, tua 65 cilomedr i'r gogledd o Rawson; a Chwm Hyfryd, sy'n ffinio â Chile ac yn cynnwys trefi Esquel a Threvelin (fel y gwelir oddi wrth brif fap y ffigur uchod). Dylid pwysleisio bod cysylltiadau teuluol a diwylliannol cryfion yn parhau'n amlwg rhwng Dyffryn Camwy a Chwm Hyfryd er gwaetha'r 550 cilomedr o anialdir – neu'r 'Paith' – sy'n eu gwahanu.

Ceir tueddiad heddiw i ddisgrifio'r ffurf '(g)wladfa' fel cyfieithiad llythrennol o *colony* y Saesneg, ond cyfeiliornus braidd yw hyn gan mai'r cyfieithiad 'llythrennol' go iawn ar gyfer 'gwlad' + '-fa' yw *country place*. Diddorol yw dehongliad F. Williams (2015: t. 155) yn y cyswllt hwn o arwyddocâd y cysylltiad rhwng 'gwlad' a 'gwladfa' yn y Gymraeg, 'perthynas lle [y] mae'r ail yn tarddu o'r [gair] cyntaf, sydd yn ei dro, yn creu'r syniad o fersiwn newydd o'r *wlad* honno. Nid yw'r fath berthynas i'w gweld yn y gair "*colony*" neu "*colonia*", sydd, yn

gyffredinol, yn cario synnwyr negyddol o wladychu fel arf imperialaidd a ail-luniodd fap y byd i gyd dros ganrifoedd' (efe biau'r italeiddio).

Er gwaetha'r arfer o ystyried 'y Wladfa' fel tiriogaeth ddiffiniedig, diddorol nodi dadl arall gan F. Williams (ibid.: t. 156) nad yw'r 'Wladfa', na chwaith yr enw Sbaeneg cyfatebol 'la colonia galesa', yn ddim ond enwau 'ar raglen y fenter yn unig', ac ymhellach, '[y] gall Y Wladfa gael ei hystyried fel darn o dir ffuglennol a ddyfeisiwyd gymaint gan bregethau y "founding fathers" â'r hanesyddiaeth a fyddai'n dilyn' (ibid.; gweler hefyd F. Williams 2008). Gellir nodi yn y cyswllt hwn fod Brooks (2012: t. 2) yn awgrymu bod 'y Wladfa' yn cwmpasu ardaloedd ar wahân i'r tair tiriogaeth a nodwyd eisoes oherwydd eu cysylltiad ag ymfudwyr Cymreig. Yr ardaloedd a enwir ganddo yntau yw Sarmiento a Comodoro Rivadavia, sydd hefyd yn Nhalaith Chubut (gweler hefyd James 2010, a ddisgrifiodd yr ardaloedd hyn yn Chubut fel 'y Wladfa "goll"'), Choele Choel yn nhalaith gyffiniol Río Negro, a hyd yn oed Buenos Aires, prifddinas yr Ariannin, lle y bu cymuned Gymreig fywiog tan yn ddiweddar.

Cyfeiriadau

- Brooks, W. A. (2012), 'Welsh Print Culture in *Y Wladfa*: The Role of Ethnic Newspapers in Welsh Patagonia, 1868–1933', traethawd PhD nas cyhoeddwyd, Prifysgol Caerdydd. Ar gael hefyd ar-lein: <https://orca.cardiff.ac.uk/id/eprint/46450/1/WelshPrintCultureInYWladfaWalterBrooks.pdf> [Cyrchwyd: 6 Gorffennaf 2023].
- James, E. W. (2010), 'Y Wladfa "Goll"', *Y Dinesydd*, Hydref 2010, t. 9.
- Jones, R. O. (1998), 'Yr Iaith Gymraeg yn y Wladfa', yn Jenkins, G. H. (gol.), *Iaith Carreg fy Aelwyd: Iaith a Chymuned yn y Bedwaredd Ganrif ar Bymtheg* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru), tt. 281–305.
- Williams, F. (2008), 'La autonomía de la colonia galesa de la Patagonia como objeto de estudio', yn Gavirati, M. a Coronato, F. (goln), *Los Galeses en la Patagonia*, III (Puerto Madryn: Asociación Punta Cuevas), tt. 307–32.
- Williams, F. (2015), 'Yr Hen Wlad a'r Hen Wladfa: nodiadau ar gyfer llunio persbectif o safbwynt Patagonia, 150 mlynedd ers y glaniad cyntaf', *Y Traethodydd: Y Wladfa 150*, CLXX (714), 141–58.